

ДО ПИТАННЯ ПРО ФЕНОМЕН ДИСКУРСУ ЯК ОБ'ЄКТА ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Проаналізовано феномен поняття дискурсу, етапи його становлення та розвитку. Окремлено основні погляди на специфіку цього терміна та його природу. Розмежовано терміни «текст», «мовлення» та «дискурс». Витлумачено механізм взаємодії та взаємозалежності цих понять.

Ключові слова: дискурс, мова, мовлення, текст, передача інформації.

Проанализирован феномен дискурса, этапы его становления и развития. Очерчены основные взгляды на специфику этого термина и его природу. Разграничены термины «текст», «речь», «дискурс». Истолкован механизм взаимодействия и взаимозависимости этих понятий.

Ключевые слова: дискурс, язык, речь, текст, передача информации.

In the article phenomenon of discourse, the stages of its formation and development. Outlines the main views on the specifics of this term and its nature. Delineated the terms «text», «speech», «discourse». The mechanism of interaction and dependence of these concepts is interpreted.

Keywords: discourse, language, speech, text, information transfer.

Основна функція мови – це передача інформації від мовця до реципієнта, тому процес мовлення – це завжди двосторонній процес, що передбачає формування повідомлення, його передачу та сприйняття. Проте мовознавча наука довгий час розвивалася так, що основним предметом наукового інтересу була структура мови. У багатьох мовознавчих працях до XIX століття вивчали не безпосередній процес формування та передачі інформації, а мовну систему, її структуру та особливості взаємодії її компонентів.

Вперше феномен двосторонності мови окреслив у своїх працях Ф. де Соссюр [13, с. 48]. Він вводить поняття мовлення та розрізняє мову як структуру та мовлення як безпосередній процес її використання.

У подальшому це уможливило вивчення мовлення як особливий процес передачі інформації. Утім, мовленнєва взаємодія мовця та реципієнта відбувається не ізольовано від зовнішніх процесів. Будь-який діалог проходить у конкретному середовищі, яке визначають економічні, політичні, соціально-культурні та індивідуальні чинники. Залежно від них формується специфіка мовленнєвого потоку: його лексичні, морфологічні, структурні та стилістичні особливості. Текст, що виголошує автор, попередньо створює його відповідно до мовленнєвої традиції народу, національної ментальності, соціально-економічної ситуації держави, регіону, із опорою на моральні, релігійні, політичні та інші переконання автора, його життєвого досвіду, освіченості та інших зовнішніх та внутрішніх чинників, які формують особистість мовця. Інформація, що передається у процесі мовлення, водночас сприймається реципієнтом, який відповідно до своєї реальності, що зумовлена тими самими чинниками, сприймає інформацію. І що більше чинників збігається в мовця та реципієнта, тим точнішою постає інформація. Тому вивчення мовленнєвих процесів не обмежилося вивченням мовлення, потрібно було окреслити ширше поняття.

У 50–70 роках ХХ ст. виокремлюється інша, дедалі помітніша течія в гуманітарних та соціальних науках, що засвідчує, як у конкретних актах взаємодії відбувається творення значень слів і тверджень та як на цей процес впливають загальніші мовленнєві та соціальні структури. Відомі теорії Ф. де Сосюра, згідно з якими кожна мова є «однорідною, спільною для всіх мовців та всіх актів мовлення, системою узвичаєних відповідностей між звучанням та значенням, відходять на другий план. На думку представників цієї течії, значення не існують у мові загалом, а постають за конкретних соціальних умов, за конкретними мовленнєвими актами унаслідок взаємодії мовлення та тлумачення» [13, с. 57].

Новий погляд на мову та особливості її функціонування зумовлюють виникнення нового поняття, що окреслює й новий об'єкт дослідження. У такий спосіб постає термін «дискурс».

Поняття дискурсу в мовознавстві з'являється внаслідок синтезу трьох дисциплін – мовознавства, що вивчає структуру мови та її функції, соціології, що вивчає людину в соціумі, та психології, що досліджує розумову діяльність людини. Вивчаючи структуру та функції мови, мовознавці довгий час залишали поза увагою дослідження важливого процесу – мовлення, тобто творення тексту та його сприйняття, у нерозривному поєднанні із психологічними особливостями мовця та реципієнта, а також низки соціокультурних чинників, що впливають на процес формування тексту та його сприйняття.

Як зазначає французький дослідник Ж. Куртін, останнім часом відбувся перехід від вивчення структури мови до вивчення дискурсу: «Перехід відбувається через уявлення суб'єкта мовлення як джерела, першопричини та психологічного оператора дискурсу» [9, с. 96].

У 1952 році американський лінгвіст З. Харісон видає статтю під назвою «Дискурс-аналіз», у якій уперше вводить поняття дискурсу та визначає його як послідовність висловлювань, відрізок тексту, більший за речення. Структурно-синтаксичний ракурс розгляду дискурсу відбито й у визначенні В. Звєгінцева: «... це два або кілька речень, що перебувають у смисловому зв'язку...» [6, с. 171].

Проте визначення дискурсу в той час не дуже різнилося із поняттям тексту. Це свідчить про те, що поняття дискурсу ще не мало чіткого визначення та свого окремого місця в мовознавчій науці.

Чіткіше розмежування цих понять було зроблене в 60-х роках ХХ ст. представниками французької школи дискурсу (Е. Бенвеніст [3], П. Шародо [18], П. Серіо [12] та ін.).

Одним з перших термінологічного визначення дискурсу надав Е. Бенвеніст, трактуючи його як «мову, що привласнює мовець» [3, с. 22].

У спільній праці «Семіотика. Пояснювальний словник теорії мови» А. Греймас і Ж. Курте подають одинадцять уживань поняття дискурсу. У цьому разі текст протиставляється дискурсу й виступає як висловлювання, актуалізоване в дискурсі, як продукт, як матерія, з погляду мови, тоді як дискурс є процес [20, с. 389] (тут і далі переклад наш. – *К. Ш.*). Таке трактування природи тексту й дискурсу, тобто визначення тексту як поняття конкретнішого за поняття дискурсу та статичного, імовірно, має своє коріння в латині, де «discursus був ім'ям дії, а textus – ім'ям предмета, результату дії» [4, с. 49]. Ж. Курте витлумачує дискурс як багатоконпонентне ціле, яке створюють безліч спеціально відібраних і поєднаних певним способом мовних одиниць, що слугують будівельним матеріалом для «мовних актів, є актами комунікації як частин певної глобальної цілісності» [19, с. 28].

Визначення тексту й дискурсу як результативної й процесуальної сторін мовленнєвої діяльності відповідно відображено й у П. Шародо. На його думку, текст – це «втілення, наочне зображення іншої мови»; «це неповторний, одинич-

ний результат процесу, залежного від мовця і від умов мовотворення» [18, с. 69]. У цьому разі П. Шародо зазначає, що текст перетинається з безліччю дискурсів, кожен з яких, своєю чергою, «належить до якогось жанру і співвідноситься з якоюсь ситуацією» [18, с. 69]. У загальних рисах П. Шародо визначає дискурс як суму «вислову» та «комунікативної ситуації» [18, с. 28].

Слов'янське мовознавство починає аналізувати дискурс значно пізніше, освоюючи досвід дискурсивних досліджень французької та англо-американської шкіл. Проте й у слов'янському мовознавстві термін дискурс також має низку трактувань.

Н. Арутюнова визначає дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими чинниками» [1, с. 136], як «мову, занурену в життя» [1, с. 137]. Дискурс – це явище, досліджуване в режимі поточного часу, тобто у зв'язку з його появою й розвитком, і під час його аналізу потрібно враховувати всі соціальні, культурологічні та прагматичні чинники. Тому термін «дискурс», на відміну від терміна «текст», не вживають до давніх текстів, зв'язки з якими не відновлюються безпосередньо з живим життям. Однак російський дослідник Є. Кіров пропонує зняти останнє обмеження і пояснює це наявністю минулого в сьогоденні і його здатністю «детермінувати багато подій в сьогоденні і майбутньому» [7, с. 19]. За Є. Кіровим, «дискурс – це сукупність писемних і усних текстів у тій чи тій мові в межах тієї чи тієї культури за всю історію їх існування» [7, с. 20].

Позиції Є. Кірова та Н. Арутюнової досить близькі в тому розумінні, що дискурс – це сукупність писемних чи усних текстів та ситуації їх створення й актуалізації.

Отже, на сучасному етапі вивчення мовленнєвих процесів поняття *текст* та *дискурс* чітко розмежовують. У їхньому трактуванні лінгвісти виокремлюють низку відмінностей. Зокрема, дискурс тлумачать як поняття динамічне, таке, що можна змінити, а текст як статичне, тобто таке, що вже зафіксовано, виголошено й не може бути зміненим. З іншого боку, протиставлення *текст* – *дискурс* трактують як відношення «частина – ціле». Поняття дискурсу охоплює як текст, так і емоції, жести, міміку мовця, що він виражає, виголошуючи текст.

Отже, на сьогодні поняття *дискурсу* визначають як мовну одиницю вищого рівня, що має структурну, функціональну специфіку; це «нова риса в зовнішності мови, якою вона постала перед нами до кінця ХХ століття» [13, с. 71].

Проте наявне й ширше тлумачення поняття *дискурсу*, яке доречніше порівнювати із поняттям мовлення, ніж безпосередньо з текстом. У такому разі дискурс – це поняття, що охоплює як процес формування тексту мовцем, так і процес його сприйняття реципієнтом. До того ж береться до уваги й те, що і той, хто формує текст, і той, хто його сприймає, мають свій життєвий досвід, певну освіту, культурні традиції. Це різні особистості, у яких мисленнєві процеси відбуваються з індивідуальними особливостями, що зумовлює різне сприйняття тексту. Дискурс охоплює всі ці процеси, утворюючи об'ємніше поняття ніж текст, мовлення чи мовленнєвий акт.

Американський дослідник Е. Ле визначає дискурс як невід'ємну частину суспільних відносин, тому що, з одного боку, дискурс формує ці відносини, а з іншого – вони формують його. На думку мовознавця, «читач (слухач) пов'язує в одне ціле «інформаційні одиниці» [10, с. 96], що є в лексиці, морфології та синтаксисі тексту, завдяки інформації, що він має, про аналізований сюжет, завдяки своїм загальним знанням та культурі, а також відповідно до свого світогляду.

Російський дослідник Л. Чернейко наголошує, що дискурс – це «вербалізований ідеологічний посередник між індивідуальним мовленням (ідіолектом) та мовою-кодом» [15, с. 40]. Він визначає дискурс «як вербалізований світогляд, як мову, що несвідомо спрямовується суб'єктивними уявленнями про світ, де виявляються інваріанти картини світу (повсякденна, наукова, філософська, релігійна, поетична тощо)» [15, с. 41].

На думку українського мовознавця А. Шевченка, «текст сам по собі не має смислу, смисл утворюється у свідомості носія мови» [16, с. 22]. Тому доречнішим є вивчення не тексту як носія інформації, а мисленневих процесів, що утворюють смисл цього тексту, особливості сприйняття тексту різними людьми, що пов'язує на цьому етапі розвитку науки мовознавство з психологією та соціологією.

Ф. Бацевич кваліфікує дискурс як тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається в межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегією й тактикою учасників. Він визначає дискурс як «синтез когнітивних, мовних і поза-мовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретними формами життя залежно від тематики спілкування» [2, с. 43].

Авторитетною є думка К. Серажим, яка під дискурсом у журналістико-знавстві розуміє складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища. Цей феномен, «по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конститууючими чи фоновими) чинниками. По-друге, він має «видиму» – лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру. По-третє, він характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його автором та інтерпретується його реципієнтом» [11, с. 89].

Отже, наразі поняття дискурсу виводить лінгвістику на новий рівень дослідження мови – не як певної структури, частини якої перебувають у певній ієрархії та взаємодії, не як процес передачі інформації від однієї особи до іншої, тобто мовленнєвого акту, а як феномен людського спілкування, процес творення тексту та його сприйняття, залежно від різноманітних соціальних чинників, культури, досвіду, традиції. Вивчення феномена дискурсу в його широкому витлумаченні дало змогу поєднати в єдину систему та визначити місце та функції таких понять як текст, мовлення, мова, психологія, культурологія та соціологія.

Визначаючи текст як матеріальне вираження інформації, що намагається передати мовець, мовлення – як безпосередній процес передачі та сприйняття інформації, мову – як систему одиниць, з яких мовець добирає потрібні компоненти та вибудовує текст, на сьогодні поняття дискурсу піднімається на сходинку вище і до цих всіх компонентів додає ще кілька вхідних – компоненти, що зумовлюють творення та сприйняття тексту. Це передусім особливості мисленневих процесів мовця та реципієнта, що зумовлені різними чинниками, зокрема, соціально-культурними традиціями, досвідом, освітою, економічним становищем тощо.

Наразі теорія дискурсу як лінгвістичного поняття вже вибудована, чітко встановлені межі термінів «текст», «мовлення» та «дискурс». Тепер на часі опис та вивчення особливостей дискурсів, що охоплюють вивчення конкретних сфер. Зокрема, мовознавці вже вивчали дискурс художньої літератури та дискурс медійного простору. На сьогодні особлива увага мовознавців зосереджена на вивченні природи політичного дискурсу. Саме ця сфера є найважливішим соціальним ідентифікатором і ретранслятором цінностей та понять суспільного розвитку.

Усі ці чинники сприяють зростанню наукового інтересу до вивчення сутності політичного дискурсу. У центрі уваги наукової громадськості постають питання, пов'язані передусім із вивченням феномена політичного дискурсу, його функціонуванням у мовній та соціальній системі, дослідженням публічних виступів політиків у психологічному, соціокультурному та мовному аспектах.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Дискурс / Н. Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1990. – С. 136–137.
2. **Бацевич Ф. С.** Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с.
3. **Бенвенист Э.** Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 446 с.
4. **Демьянков В. З.** Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В.З. Демьянков // Язык. Личность. Текст : сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН; отв. ред. В.Н. Топоров. – М. : Языки славянских культур, 2005. – С. 34–55.
5. **Єщенко Т. А.** Лінгвістичний аналіз тексту : навч. посібник / Т. А. Єщенко. – К. : ВЦ «Академія», 2009. – 264 с.
6. **Звегинцев В. А.** О цельнооформленности единиц текста / В. А. Звегинцев // Известия АН СССР. Сер. литературы и языка. – 1980. – Т. 39. – № 1. – С. 13–21.
7. **Киров Е. Ф.** Цепь событий – дискурс/текст – концепт / Е. Ф. Киров // Актуальные проблемы лингвистики и межкультурной коммуникации. Лингводидактические аспекты МК : матер. науч. сессии фак-та ЛиМК ВолГУ (Волгоград, апрель 2003) : сб. науч. ст. – Волгоград : Изд-во «Волгоград», 2004. – Вып. 2. – С. 29–41.
8. **Кулик В.** Дискурс українських медій : ідентичності, ідеології, владні стосунки : монографія / В. Кулик. – К. : Критика, 2010. – 655 с.
9. **Куртин Ж. Ж.** Шапка Клементиса (заметки о памяти и забвении в политическом дискурсе) / Ж. Ж. Куртин // Квадратура смысла : Французская школа анализа дискурса. – М., 1999. – С. 95–104.
10. **Ле Э.** Лингвистический анализ политического дискурса : язык статей о чеченской войне в американской прессе / Э. Ле // Полис. – 2001. – № 2. – С. 93–112.
11. **Серажим К. С.** Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти) : дис д-ра філол. наук : 10.01.08 / К. С. Серажим. – К., 2003.
12. **Серио П.** Анализ дискурса во Французской школе (дискурс и интердискурс) / П. Серио // Семиотика: Антология / сост. и ред. Ю.С. Степанов. – [2-е изд.]. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С. 549–562.
13. **Соссюр Ф. де.** Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977. – 345 с.
14. **Степанов Ю. С.** Альтернативный мир, Дискурс, Факт и Принцип причинности / Ю. С. Степанов // Язык и наука конца 20 века. – М. : РАН, 1996. – С. 35–73.
15. **Чернейко Л. О.** Термин «дискурс»: поиски означаемого / Л. О. Чернейко // Вестник Москов. ун-та. Серия 10. Журналистика. – 2006. – № 2. – С. 34–41.
16. **Шевченко А. Ю.** Дискурс-анализ политических медиа-текстов / А. Ю. Шевченко // Полис. – 2002. – № 6. – С. 18–23.
17. **Beaugrande R.-A.** Introduction to Text Linguistics / R.-A. Beaugrande, W. Dressler. Ed. London: Longman, 1981// www.beaugrande.com.
18. **Charaudeau P.** Langage et discours / P. Charaudeau. – Paris : Hachette, 1983. – 176 p.
19. **Courtes J.** La grande traque des valeurs textuelles: Quelques principes liminaires pour comprendre la GT / J. Courtes // Le français dans le monde. – 1985. – № 192. – P. 28–34.
20. **Greimas A.** Sémiotique. Dictionnaire raisonné de la théorie du langage / A. Greimas, J. Courtes. – Paris : Hachette, 1979. – 389 p.

Надійшла до редколегії 24.01.13